

Andrzej Ochocki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0003-3219-3348

<https://doi.org/10.21697/ucs.2025.36.2.09>

**Peter Turchin, Czasy ostateczne. Elity, kontrolity i ścieżka dezintegracji politycznej
(tł. Michał Glatki), Wydawnictwo Prześwity, Warszawa 2024, ss. 360**

Peter Turchin stworzył innowacyjną dyscyplinę naukową – kliodynamikę, która testuje teorie historyczne z wykorzystaniem modelowania matematycznego i statystyki. W prezentowanej książce w przystępny sposób opisuje wyniki analiz w trzech częściach zatytułowanych: 1. kliodynamika Kliodynamika władzy, 2. Czynniki wywołujące niestabilność, 3. Kryzys i jego następstwa. Podstawy metodologiczne przeprowadzonych badań zostały zawarte w trzech aneksach, które zatytułowano: nowa nauka o historii, historyczny makroskop, podejście strukturalno-dynamiczne.

Zakres badań, główne ustalenia i sformułowane tezy teoretyczne dotyczą społeczeństw złożonych, w których wyróżnia się trzy części: elity, zwykłych ludzi i państwo (s. 98). Kryterium, które służy do wyodrębnienia elit, to ich wysoki poziom zamożności, skorelowany z możliwością sprawowania władzy w różnych formach: politycznej, wojskowej, biurokratycznej i ideologicznej.

Prezentowane w książce analizy wskazują na cztery strukturalne czynniki będące przyczyną niestabilności społecznej i politycznej, a mianowicie: powszechne zubożenie ludności tworzące potencjał do mobilizacji mas, nadprodukcję elit aspirujących do władzy politycznej, pogarszającą się kondycję fiskalną i słabnącą legitymizację państwa oraz warunki geopolityczne.

Najważniejszymi czynnikami są: rywalizacja o władzę polityczną i konflikt wewnątrz elit oraz powszechne zubożenie społeczeństwa. Poprzedzają one nadciągający kryzys i dezintegrację we wszystkich wymiarach społecznych i politycznych. Kryzys ten prowadzi najczęściej do totalitaryzmu ustrojowego, buntu, zbiorowej przemocy, wojny, rewolucji, a nawet rozpadu państwa (s. 48).

W okresach poprzedzających dezintegrację społeczną i kryzysy polityczne odnotowano: zwiększanie się populacji osób zamożnych rywalizujących o władzę polityczną, głębokie zróżnicowanie warunków życia, powszechne ubóstwo oraz stagnację, a nawet regres długości trwania życia i depopulację.

Mechanizmem powodującym rozwarstwienie majątkowe i warunków życia ludności jest tzw. pompa bogactwa. Są to rozwiązania ekonomiczne takie jak: dochody z własności i kapitału, skala dochodów z pracy (spłaszczona lub wypukła), opłaty dzierżawne, podatki, czynsze, a także kontrybucje i powojenne reparacje. Pompę bogactwa kreują elity ekonomiczne i polityczne, co może prowadzić do sytuacji określanej lapidarnie jako „zabieranie biednym i dawanie bogatym”.

Kluczową tezę jest natomiast twierdzenie, że „[...] chociaż powszechne zubożenie w dużym stopniu przyczynia się do powstania społecznych i politycznych niepokojów, jeszcze bardziej niebezpieczna jest nadprodukcja elit” (s. 108). Nadprodukcja elit ekonomicznych rywalizujących o władzę polityczną deformuje strukturę społeczno-ekonomiczną społeczeństwa, co prowadzi do dezintegracji społecznej i kryzysu państwa.

Dynamika demograficzna, bez względu na przyczyny wzrostu lub spadku liczebności populacji osób zamożnych i ubogich (dżetność, klęski głodu, epidemie, wojny), także kształtuje ich proporcje w społeczeństwie. Może ona pogłębiać lub łagodzić deformacje struktury społeczno-ekonomicznej.

Złożone społeczeństwa doświadczają zazwyczaj naprzemiennie fazy integracji i dezintegracji społecznej. Głębokie kryzysy społeczno-polityczne, skutkujące zbiorową przemocą, pojawiały się zwykle w okresie życia dwóch kolejnych pokoleń. Autor książki wyjaśnia to w sposób następujący: „Jedno pokolenie walczy między sobą w wojnie domowej, ale następne (synowie) naznaczone tą przemocą, utrzymuje niełatwy pokój. Kolejne pokolenie (wnukowie), które dorastało bez bezpośredniego kontaktu z przemocą, powtarza błędy dziadków. Ta dynamika tworzy trwający około pięćdziesięciu lat powtarzający się cykl przemocy, który kończy się

w momencie, gdy problemy strukturalne zostaną w jakiś sposób rozwiązane, co rozpoczyna następną fazę integracyjną” (s. 49).

Autor analizuje przyczyny kryzysów społecznych i politycznych w różnych epokach historycznych i regionach świata, m.in. we Francji i Anglii (od XIII w.), Rosji, Egipcie, Maghrebie, Persji i Chinach.

Szczegółowej analizie poddaje czynniki wywołujące „erę niezgody” w Stanach Zjednoczonych w latach 1976–2016, a także odwołuje się do doświadczenia kryzysu z lat dwudziestych XX w. Ilustracją niektórych z nich są również przykłady z wcześniejszych okresów historycznych innych państw. Ustalenia zawarte w tej części książki wyjaśniają działanie czterech głównych czynników strukturalnych wywołujących kryzysy społeczne i polityczne w świecie.

W celu opisu zmian warunków życia zwykłych ludzi w Stanach Zjednoczonych autor dokonuje analizy czterech wymiarów dobrostanu: ekonomicznego, biologicznego, społecznego i psychologicznego.

Dobrostan ekonomiczny i jego zmiany zostały opisane za pomocą mediany dochodów gospodarstw domowych, rozkładu płac i wynagrodzenia względnego (przeciętne wynagrodzenie w stosunku do PKB *per capita*). W okresie czterdziestu lat przed rokiem 2016 realne płace pracowników bez wyższego wykształcenia obniżyły się. Jednocześnie wzrastały realne koszty studiów, ochrony zdrowia i zakupu domu. Tak więc dobrostan ekonomiczny gospodarstw domowych osób bez wyższego wykształcenia (64% populacji) uległ pogorszeniu. Zmalała zarazem szansa przejścia z klasy słabiej do bardziej wykształconej grupy pracowników lepiej wynagradzanych.

Peter Turchin dowodzi, że przyczyną tych niekorzystnych procesów była liberalizacja reguł gospodarki rynkowej, zwłaszcza globalizacja gospodarki za sprawą międzynarodowych korporacji chroniących przede wszystkim zyski i płace menedżerów oraz specjalistów. W tym okresie nastąpiło osłabienie znaczenia układów zbiorowych pracy i pogorszenie standardów zatrudnienia (s. 101–102). Należałoby tu jeszcze podkreślić wpływ finansjalizacji gospodarki i władzy banków na wzmocnienie efektów „pompy bogactwa”. W konsekwencji tych procesów owoce wzrostu gospodarczego trafiają do elit ekonomicznych, czego przejawem jest spadek względnego wynagrodzenia (s. 108).

Dobrostan biologiczny ludności opisano za pomocą parametrów średniego wzrostu populacji i przeciętnego dalszego trwania życia niemowlęcia. Przeprowadzone badania wykazały, że średni wzrost dzieci urodzonych w Stanach Zjednoczonych w latach sześćdziesiątych XX w. pozostawał na stałym poziomie (s. 92). Niepokojącym symptomem pogorszenia się dobrostanu biologicznego było skrócenie się przeciętnego dalszego trwania życia niemowląt w populacji dzieci urodzonych w trzech kolejnych latach po 2014 r. Ponadto wykazano, że nasiliły się wówczas problemy alkoholizmu i narkomanii oraz zwiększyła się częstość samobójstw.

Oceniając dobrostan społeczny i psychologiczny, Peter Turchin wskazuje na stopniowe osłabienie więzi społecznych na skutek ograniczania roli społecznej takich instytucji jak: rodzina, kościół, związki zawodowe, szkoły publiczne, stowarzyszenia rodziców i nauczycieli oraz wspólnoty sąsiedzkie (s. 102). W konkluzji podkreśla, że: „poziom subiektywnego dobrostanu Amerykanów obniżył się w ciągu ostatnich dwóch dekad” (s. 103).

W analizowanym okresie około czterdziestu lat przebiegały również procesy wyłaniające grupy prekariatu i radykalizowane kontrolity. Są to ludzie z wyższym wykształceniem, którym nie udało się spełnić swoich aspiracji materialnych, społecznych czy też politycznych. Powiększającej się liczbie osób z wyższym wykształceniem nie towarzyszył równie dynamiczny wzrost liczby dobrze wynagradzanych stanowisk pracy. Jednym z czynników tej sytuacji jest także wysokie zadłużenie absolwentów szkół wyższych, które w 2020 r. dotyczyło połowy tej populacji (s. 119).

Postępującemu zróżnicowaniu społecznemu towarzyszą różnorodne ideologie w całym ich spektrum – od skrajnie lewicowych do skrajnie konserwatywnych. Są one wykorzystywane jako broń zarówno w konfliktach między różnymi frakcjami elit, jak i przez kontrolity w walce o poprawę swojej pozycji ekonomicznej i statusu społecznego (s. 134).

Każde dostatecznie duże i złożone społeczeństwo wyłania klasę rządzącą. Proces ten obejmuje źródła władzy i sposób dołączania do elity zwykłych ludzi. Autor, odwołując się do historii, podaje przykłady trzech źródeł władzy, a mianowicie: administrację, wojsko i religię (s. 148). Władza w państwie sprawowana

jest odpowiednio w ramach: biurokracji (np. w Chinach), militokracji (np. w Egipcie) lub teokracji (np. w Islamskiej Republice Iranu).

Kształtowanie się klasy rządzącej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn. autor analizuje w nawiązaniu do teorii dominacji klasowej i teorii demokracji większościowej. Na podstawie analiz socjologicznych dowodzi, że interesy elit ekonomicznych są zawsze pierwszorzędne w konfrontacji z preferencjami zwykłych ludzi w ramach demokracji większościowej, którą określono mianem plutokracji. Zjawisko to wzmacniają elity ideologiczne i medialne kształtujące preferencje opinii publicznej. Sieć władzy ekonomicznej (korporacyjnej) jest powiązana z siecią władzy administracyjnej dzięki lobbingsowi, finansowaniu kampanii wyborczych i przepływom osób między tymi sferami życia publicznego.

Plutokrację korporacyjną w Stanach Zjednoczonych charakteryzuje niższy stopień współpracy pracodawców, pracowników i rządu w porównaniu do modelu nordyckiego, chociaż intensywność i zakres tej współpracy ulegały różnokierunkowym zmianom w przebiegu historycznym. Dotyczy to ustawodawstwa w zakresie działalności związków zawodowych, układów zbiorowych pracy, płacy minimalnej i ubezpieczeń społecznych (s. 182 i 183). Wpływ na rozwiązania społeczne w Stanach Zjednoczonych mają również czynniki związane z masową imigracją, zróżnicowaniem rasowym i etnicznym społeczeństwa.

W trzeciej części książki, traktującej o kryzysie społecznym i jego następstwach, autor analizuje przyczyny upadku państwa i kryzysów społecznych w Rosji, Ukrainie i Białorusi oraz kreśli perspektywy stabilności społeczeństwa Stanów Zjednoczonych i przyszłość demokracji.

Jak już wspomniano, głównymi przesłankami destabilizacji społecznej i w konsekwencji możliwego upadku państwa są po pierwsze, konflikty elit ekonomicznych, biurokratycznych lub wojskowych rywalizujących o władzę, a po drugie, powszechne zubożenie społeczeństwa. Przykładem takiej sytuacji w ostatniej dekadzie XX w. był rozpad Związku Radzieckiego (1991). W rezultacie ustanowiono trzy wspomniane państwa, w których kształtowały się klasy rządzące według różniących się trajektorii odchodzenia od autokracji w kierunku demokracji. Prześledzenie tego procesu wymagało głębokiej analizy struktur władzy i ustalenia: źródeł władzy społecznej, składu wpływowych grup interesu, ich planu i programu działania oraz stopnia zorganizowania grup rywalizujących o władzę w państwie (s. 209).

Walka o „aktywa bogactwa” (majątek produkcyjny) w Rosji była niezwykle brutalna, co doprowadziło do głębokiego kryzysu gospodarczego i zubożenia społeczeństwa (w latach 1991–1998). W tym okresie uformowały się dwie główne sieci władzy: 1. elity ekonomiczne (oligarchowie) kontrolujące elity ideologiczne i środki masowego przekazu oraz 2. elity biurokratyczne i elity militarne (wojsko i służby specjalne). Walkę o władzę wygrał sojusz elit administracyjnych i militarnych na czele z W. Putinem, a proces demokratyzacji państwa uległ zahamowaniu, a nawet odwróceniu.

Białoruś doświadczyła skutków silnych więzi przywództwa politycznego (A. Łukaszenka) z elitami militarnymi. W gospodarce dominuje sektor państwowy, co uniemożliwia wyłonienie się elity ekonomicznej. Dążenia demokratyczne są bezwzględnie tłumione, a opozycja jest represjonowana lub chroni się za granicą. Ostatni masowy protest ludności Białorusi odbył się w 2021 r.

W Ukrainie, w konsekwencji gwałtownej prywatyzacji majątku narodowego, ukształtowały się silne terytorialne frakcje oligarchów pochodzących z: Dniepru, Doniecka, Kijowa i Wołynia (s. 218). Frakcje te różniła przede wszystkim orientacja geopolityczna: prorosyjska lub prozachodnia. Rywalizacja o władzę między tymi frakcjami, korupcja i powszechne zubożenie społeczeństwa spowodowały dwie rewolucje społeczne: w latach 2004 i 2014. Wojna domowa w Donbasie i Doniecku w 2014 r. doprowadziła do oderwania części terytorium, co jeszcze bardziej osłabiło pozycję geopolityczną Ukrainy. W tej sytuacji Rosja dokonała pełnoskalowej inwazji militarnej na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Zdaniem Petera Turchina „konflikt ten w taki czy inny sposób zakończy ukraińską plutokrację” (s. 222).

W odniesieniu do Stanów Zjednoczonych autor sformułował hipotezę, że w trzeciej dekadzie XXI w. może tam nastąpić rozległy kryzys społeczno-polityczny i eskalacja przemocy, jeżeli proces pogarszania się jakości życia większości Amerykanów nie zostanie zatrzymany (s. 238). Peter Turchin przytacza wyniki analiz modelowych uzasadniających sformułowanie tej hipotezy. W modelach tych uwzględnia szereg zmiennych, m.in. poziom bezrobocia, wynagrodzenie względne, skalę ubóstwa i proporcję elit w odniesieniu do innych warstw społeczeństwa. Są to główne predykatory możliwych sytuacji społecznych. Rozważane są również

przesłanki radykalizacji postaw i zachowań społecznych różnych grup ludności, której akceleratorem są skrajne ideologie – obecne w środkach masowego przekazu i mediach społecznościowych. W sytuacji kryzysowej „System społeczny jest uwięziony w pętli powszechnego zubożenia, konfliktów elit i radykalizacji” (s. 238).

Peter Turchin konfrontuje ustalenia modelowe z rzeczywistymi przejawami konfliktu elit ekonomicznych i politycznych, zjawiskiem zubożenia materialnego gospodarstw domowych oraz radykalizacją postaw i zachowań społecznych w Stanach Zjednoczonych. Analizuje słabnącą kondycję polityczną Partii Demokratycznej i Partii Republikańskiej, a także poglądy liderów i działaczy tych partii w latach dwudziestych XXI w. Za szczególnie niepokojące zjawisko uznaje szerzenie się poglądów populistycznych, skrajnie lewicowych i prawicowych. Jego zdaniem trajektoria tych procesów prowadzi do destrukcji demokracji większościowej i głębokiego kryzysu społecznego. Symptomem takiego scenariusza był atak ekstremistów na Kapitol 6 stycznia 2021 r.

Niemniej jednak amerykańska klasa rządząca jest powiązana z różnymi instytucjami, m.in. elitarnymi szkołami i uniwersytetami, gremiami eksperckimi w różnych dziedzinach nauki, kultury, gospodarki i polityki, fundacjami działającymi w wielu obszarach życia społecznego. Ugruntowane są także instytucje demokratycznego państwa prawa: Izba Reprezentantów, Senat, Urząd Prezydenta, sądownictwo na czele z Sądem Najwyższym. Ten fakt społeczny określa również możliwe drogi rozwoju społecznego w Stanach Zjednoczonych w nadchodzących dekadach.

Scenariusze rozwoju systemu społecznego w Stanach Zjednoczonych są uwarunkowane – zdaniem autora – charakterem potencjalnych reform. Nie precyzuje on jednak materii tych reform, ale odwołuje się do pozytywnych doświadczeń historycznych: Anglii w XIX w., Rosji (uwłaszczenie chłopów w 1861 r.), Stanów Zjednoczonych w okresie Nowego Ładu oraz krajów nordyckich w drugiej połowie XX w. Reformy te dotyczyły zwykle praw obywatelskich, praw pracowniczych, czasu pracy i wynagrodzeń, ochrony zdrowia i ubezpieczeń społecznych.

Z opisu udanych reform społecznych wynika wniosek, że obecnie zasadniczym rozwiązaniem jest trójstronna umowa społeczna, której podmiotami są: gremia elit ekonomicznych, zrzeszenia pracowników i instytucje państwa. Powinnością elit ideologicznych i partii politycznych jest natomiast wspieranie konsensusu społecznego w kwestii redystrybucji dochodów, praw pracowników i pracodawców. Ustalane reguły mają eliminować destrukcyjne nierówności dochodowe i warunków życia gospodarstw domowych, a także kreować realne szanse awansu zawodowego i materialnego pokoleniom wchodzącym na rynek pracy. Podstawą formułowania obowiązujących reguł prawnych powinny być cnoty kardynalne: roztropność, sprawiedliwość, odwaga i umiar.

W warstwie faktograficznej książka zawiera bardzo urozmaicony i barwny opis wszystkich poruszanych aspektów rozwoju społecznego państw w różnych epokach historycznych, z przykładami działalności postaci historycznych, a także osób obecnie aktywnych w życiu publicznym. Jest nowatorska pod względem metodologicznym (zob. aneksy). Stanowi także przykład analizy morfogenetycznej zjawisk społecznych w rozumieniu teorii realizmu krytycznego w ujęciu Margaret Archer.

W całości prezentowana analiza dowodzi, że opisane procesy, prowadzące do kryzysów społecznych i destabilizacji, są uniwersalne w historycznym rozwoju wspólnoty politycznej. Dzieło Petera Turchina jest więc głosem w dyskusji na temat teorii cyklicznego rozwoju złożonego społeczeństwa w naprzemiennych fazach integracji i dezintegracji społecznej, przy czym motorem zmian jest mechanizm redystrybucji dochodów w gospodarce towarowo-pieniężnej.